

EUSKAL HERRIKO ARKITEKTURA

J. I. Linazasoro

Euskal Arkitekturaz mintzatzea ez da gauza simplea, eta lerro guti batzutan egitekotan areago. Ez da, gainera, egundaino Euskal Herriko Arkitektura hartuko lukeen estudio egokirik egin. Arkitektura Monumental arloan egin dena Nafarroari eta Arabari buruz egin da eta, orokorki Erromaniko eta Gotiko garaiei dago-kielarik; Herri Arkitekturari dagokionez Gipuzkoako eta Bizkaia-koari atxikirik egin da.

Saiakera erdi-oso hauek nolabait zuritzeko, Euskal Herria ere konplejua dela esan beharko dugu. Kultura eta Politika arloetan homogeneitasunik gabea da gure herria; eta historia joriagoa izan dugu guztionak diren etnografian eta herri kulturaren. Ger-tatzen ere da geografiaz ere arras desberdinak izatea eta hau Arkitekturari garrantzi handikoa zaio.

Esate baterako, nekez aldera daitezke Pirineo hegaletako Erronkari eta Zuberoako lur gogorretako Arkitektura eta Gipuz-koa edo Bizkaiko Kantauri ertzekoa. Larriago ginake Ebro iba-rretan kokaturik dauden Nafarroa eta Arabako zenbait eskualde-takoarekin alderatu nahi bagenitu.

Geografia ezberdintasunak ez ezik, atzerriko kulturen era-ginak ere, (hego aldean bereziki) etengabe jasan behar izanak, zeharo galerazten du molde bakar batean gure kultura zertzea,

kasu hontan etxe herrikoari —egurasti aldakorraren menpekoari— gagozkiolarik.

Arkitektura herrikoia eta monumentotako ezberdintasuna egun-
go arkitektura aztertzerakoan ere nabari da. Peninsulako ekonomi
desarrolloaren aitzindari Gipuzkoa eta Bizkaia izan dira. Aldiz,
Arabak eta Nafarroak gure mende honen erdi alderaino nekaza-
ritzan jarraitu dute. Itsasertzeko eskualde industrializatu, lante-
giztatu, horietako arkitektura arazo berritan murgildu da eta
Araba eta Nafarroakoek oso atzetik darraikiete planteamendu
berri horien ezartzerakoan.

Lan alferra litzake artikulutxo hontan Euskal Arkitektura
erabateko berririk adierazteari ekitea. Ez da gure asmoa izen eta
gerta-egunen zenbait dato enziklopediko eskaintzea, Euskal Arki-
tekturak bere baitan duen zenbait gai arras interesgarri aipatzea
baizik; arestian genioenez, gaurkoz alferrikako litzake gure Arki-
tekturaren ikusketa oso eta orokor batez baliatzea, jarraigari
baino galgarriago lirakeen sinplifikatzetan eroriko ez bagara.

Euskal Herria *Bertakoen Eskualde*-tzat jo ohi da maizenik.
Hau egia den ala ez, ez naiz hasiko aztertzen; ene ustetan, penin-
sulako gainontzeko eskualdeetan bezalatsu, zein guti zein gehiago,
atzeritako kulturen eragina nabarmen zaigu eta zaio Arkitek-
turari ere.

Atzerriko eraginak eta berri bereko ekintzak estilo historiko-
tan zertzen eta zehazten dira. Kultura berriaren lehen ekarle
Erromatarrak izan genituen. Iruñea eta beste zenbait hiri nagusi
berauei zor diegu eta Irunen berriki aurkitu da harako garai har-
tako arkeologi aztarna garrantzizkorik. Iruñean, Nafarrerria hau-
zoko karriken taxukeran ere nabari da haien urbanistika aztarna.
Gerora, Erdi Haroan eraikitako Erromaniko eta Gotiko Arkitektu-
raren aztarna interesgarriak badugu, Araban eta Nafarroan bereziki.
Komentutako feudal legeek —Leirekoak bereziki— eta Santiagora
Bideak arras lagundu zioten Erromanikoaren hedatzeari eta on-

dore jakingarri ugari utzi ere. Honen lekuko da *Leireko elizpe (cripta)* oso garrantzizkoa, plastika indar berezidun aztarna arkaikoa; halaber *Eunate-ko Eliza* ederra, arkuz inguratutako aurrekalde ederrean halako espazio egoki bat sorturik eta Peninsulako Landa-Erromanikoen adinako dena. Garai honetan kultur mugak ez zeuden zehatz ezarriak eta aragoitar eta frantziatar maisurik ari da Nafarroan lanean, Araban burgalesak ari ziren gisara; *Armentiako Elizaren ataria* dugu, lur honetako arkitekturaren lekuko ederrenetakoa. Xuberoan *Jondone Bladiren Hospitaleko elizatxo*a dugu Frantzi hegoaldeko erromanikoaren lekukorik osoenetakoa eta honen izar-antzeko sapaia nabari du espainitar eragina, Nafarroako Torres del Rio-koak bezala bere islamdar jatorria adieraziz.

Landa-Erromanikoa (*románico rural*) aipatu dugunez, ez dezakegu aipatzeke utz *Muskariako Katedrala*. Hiri-Erromanikoa (*románico urbano*) da eta arras interesgarria; sapaia gotikoa Zisterko joerak moldatua, Nafarroako *La Oliva-ko Elizaren* (Gotikoa hau, Torres Balbás-en ustetan) eragin bera duena, baina neurritz Erromanikoa, argiaren erabiltzeaz lekune edo espazio patetikoduna.

Frantziatik Nafarroara bidean datorkigu Gotikoa, Erresuman Frantziako Dinastiak agintzen zuen garaian. Elizetako barnea handi izan arren, xehetasunen eta diseinu apainen begi-goratzea galerazten ez duenetakoa, *Iruineko San Fermin* eta *Leireko anpliapena*, adibidez, *Herriberriko Gaztelua* eta *Iruineko Katedralaren elizpea* ere eskualde hontako arkitekturaren ondorio jakingarri direlarik. Laburtzearen, diseinuaren txukuntasuna eta proportzioarekiko sen zorrotza aipatuko dugu, Peninsulako beste Gotiko aztarnekina alderatzerakoan. *Gazteizko Katedral zaharra* ere estilo beronen adierazle dugu, Karlos III.aren (1387-1425) agintzaripean egina bait da; *Bilboko Santiago Eliza-ko* eta *Geta-*

riko San Salvatore-ko elizalde-gainak (*triforio*) horien aldakuntza dira, eta gero mintzatuko gara hauetaz.

Gipuzkoan eta Bizkaian badugu Gotikoaren mota jakingarri bat ere: *zutabe-elizak (iglesias columnarias)*, gerora Peninsulan zehar hedatuak. Guztiak berantiarrek dira, Errenazimenduaren mugatakoak; zutabe klasiko ikaragarritzko handiak dituzte, gotiko sapaiaeren euskarri direnak eta Areto-Eliza deritzaten altura berdineko Eliz-barneak sortzen dituztenak. Aipatzekoak dira *Ber-garako Santa Marina*, *Eibarko San Andres*, etab. Nafarroako Gotikoak duen proportzioarekiko sen zorrotz eta xamurraren kaltetan, nahiago izan zuten hauetan lekunearen eta eraikitzairen handimena ase. Gotiko izena eman ohi zaienetatik bereizteko, argia urri izateak ere laguntzen die.

Gipuzkoan eta Bizkaian, Errenazimendua eta Gotikoa zutabe eliza hauen bidez lotzen dira elkarrekin, baina ez beti: *Donostiako San Telmo*, adibidez eta orohar, garai hartako Hiri-arkitekturatzat jo behar da eta Jauregi eta Udaletxeen multzoan sartu. Bada arkitektura huts ez den beste arkitekturaren elementu eskolaturik (*elemento culto*): erretaula eta eliz-aurreak (*fachada*). Platereskoaren ondotik Eskualde guztian ugari hedatuko zirenak. Aldare-buruei dagokienez, Joanes Antxietakok Nafarroan eginiko aipatu beharko dugu. Migel Anjel-en ikasle izandako honek, Tafallako eta Iruineko Katedralak eraiki zituenen bereziki, eskola berri arras jakingarria sortu zuen. Gerorako utziko dugu Jauregi eta Udaletxeen gaia, herri-arkitekturaren eta Urbanistikaren bereizgarri garrantzizkoa bait da.

Neoklasizismoa ere berandu sartu zen gure eskualdean. Silvestre Pérez-ek ekarri zuen (eta, agian, honen ikasle zen *Ugartemendiak*) eta Gernikako, Bilboko, Gasteizko eta Donostiak zenbait eraikitzaian parte hartu zuen. Arkitektura mota honek zein ikusi handia zuen gure eskualdeko hirigintza konzeptu berriak erabakitzerakoan. Plaza Nagusi berri ugari egin zen, berauetan

urbanistika berri baten aldamenean Donostiako Udaletxea bezalako zenbait etxe ikuskarri sortuz; Urbanismo soluzio interesgarririk ere sortu zen; hauetaz, gero ihardungo dugu. *Iruineko Katedralaren aurrekalde (fachada)* (Ventura Rodríguez-ena) ederra ere gogoan hartzekoa da; Italiar Barrokoaren eragina oso da nabari Erromanikoa oinarrizko duen dorrebidun aurrekalde hontan. Klasizismoen aldatze zoragarria da.

Erremantizismoak eta honen irakaskintzak eragin txikia izan du gure eskualdetan. Donostiako etxe-zabaldiko (*ensanche*-ko) etxe bakan batzu eta Iruineko zenbait Komentu aipa daitezke.

Eta, azken joera modernu batzu aipatu behar lirake, eta ez ditugu isilean utziko Donostiako eta Bilboko zenbait *Art Nouveau* multzo garrantzidun (*Gimon*-en etxe bat edo beste, Bilbon; Donostiako Prim kaleko etxe eta atari, *Arbide*-ren etxea —egun galtzeko zorian dagoena— etab.). Erabat, XIX. mende azkenetako giro eklektiko orokor batetan zebilen *Art Nouveau* delakoa eta gertakizun bakan izan zen.

Mario Camiña-k eginiko *Gorlizko Sendaetxea* ere eraikitza enpiriko berri inportanteenetakoa da.

Gure mendeko 30eko urteetan zuztatu zen Arrazionalismoa gure eskualdean, Donostian (1.930) sortu bait zen *Gatepac* delakoa, eta *Aizpurua*-ren lanek, urri izanarren, badute leku bertako bai internazional mailako historiografian. *Club Náutico* eta *Café Madrid* (hau berriki lurrera dute) donostiar arkitektu argiaren egintzak dira eta garaiko Arrazionalista onenekin alderatzekoak. Bilbon, *Arzadun*-en (Kikunbera etxea), *Zuazo*-ren (Korreos etxea) eta, bereziki, *Ispizua*-ren (Briñas-ko eskolak) egintzek arrazionalismoaren barnean joera expresionistago bat zehazten dute: *Zuazo*-ren kasuan, holandar joera paraleloan (*Wendingen*-en) gertuago daude. Azkenik, *Victor Eusa*-ren Iruineko egintza aipatu behar dugu; gizon bakarti bainan indar sortzaile handia; hiriko herri-ikuspegia itxuratzen eta etxe modernu ederrenen (La Mi-

lagrosa, Erruki-etxe, Apaiz-etxe eta hainbat etxe arrunt) erakitzen esku izan duena.

Gerrate ondoak era historiko zaharrak berriitu dizkigu, oraindik hain garbi ez dauden ikurren arabera.

Gaur egungo arkitektura aitzindaria arkitekto bakan batzuen ekintza da, Peña Gantxegi (Gipuzkoan), Redon (Nafarroan), Fullaondo eta abarrena bereziki. Lehenengoa dugu, agian, enpirismo joera jator baten jarraitzailerik argiena. Gure eskualdeko arkitekturaren sortzaile eta berritzailetzat jo dezakegu; berebiziko "herri-arkitektura" multzo batzuen bidez onik atera du Motrikuko herria eta "En-tzus" etxea litzake, agian, ikusgarriena. Gipuzkoan bada ere jarraitzailerik eta Unzurrunzagaren taldea eta beste zenbaitek hortan dihardu. Nafarroan Moneo aipatu behar dugu eta honen obra den Zezen-Plaza, lehengo etxe baten handitzea dena, bereziki; eskualdetik at diharduenarren, Saenz de Oiza, nafarra, Madrileko Torres Blancas-en eta Gasteizko txalet inportante baten egilea. Moneo-ren eta Oiza-ren joeratan Peña-renean baino eragin Naturalistagoa dakusgu.

Arkitektura historikoa aztertzen luzetxo ihardun ote dugun beldur naiz; gure eskualdeko arkitektur-kultura aztertzerakoan, ordea, maiz aski ahaztu egin ohi da eta, gure ustetan, ez luke horrela izan behar. Aitzitik, beharrezko deritzagu euskal arkitektura herrikoia aztertze edo analisi sakonari.

Berriz ere, eta bereziki, Euskal Herriko desberdintasuna dugu hauzitan.

Hegoaldean (Nafarroako Erribera eta Arabako Errioxa) herri handiak ditugu oraindik. Mediterraneoko kulturen (Islam-goarena bereziki) eragina nabari da harako arkitekturaren eta horren eredu bi ditugu: Karka eta Muskariako Parte-Zaharra. Adriluz eta manposteriaz eginiko arkitektura da nagusi eta gorago, Arabako lurraldeetan, harrizkoa. Herriaren karrikaen-moldaketa nahiko laberintokoa da sarritan, Muskaria eskualdeak eragina bait du.

Plateresko eta Barroko Jauregi (adriluzkoa, gehienetan) anitzek ikusmolde berezia damaiote hiriko hiri-ikusketari. Honako Jauregiek sarritan dute goi-solairu bat, lehen mandio izandakoaren aztarna, agian, eta goi-etxebizitzari egurasteko eta berotik babesteko egoki zaio. Muskarian Lege-Zaharren Enparantza aipatzekoa da, herriko diseinuan Barrokoak izan zuen eragin bereziagatik.

Nafarroa erdi-aldean eta Arabako *Conchan* txikiago dira eta bakanago: herrixkak dira eta zenbaitetan erromatarren Landa-etxeek (villae, fundi) sortuak.

Iparralderagoko arkitekturaz zura gehiago erabili da eta etxeak bata-bestearengandik berezirik daude gehienetan, herrixka etxe bakan multzoa delarik. Egun dirauten gehienak XVIII. mendekoak dira, zurezko estruktura eta manposteria kare-berritua dituzte; harrizko ertz eta atari inportanterik (gero eta Baztandarrago) bada ugari. Elizak Erromaniko dira gehienetan, arras herrikoiak, Elizbarne bakarrekoak eta sarri, Gazolar-koa lekuko, atari ederdunak. Herrien xehetzaile dira.

Nafarroako Kantauri-aldeko hegaletako arkitektura "Euskal Arkitektura" topikoki deritzanari dagozkio. Baserriak ugari, herriak gero eta etxe bakanagoen multzo. Baserri gaia ere aipa dezagun aurretik, Gipuzkoako eta Bizkaiko herriek izaera dutela esan beharra dago.

Errege gazteluek XIII. mendean birreraikitako hiribildu (*villa*) inportanteen ingurutan baserri bakanak daude. Bergara, Arrasate, Tolosa, etab. honen eredu jakingarri dira; erabat, hiru karrika paralelo dituzte eta horien lotzeko zenbait karrikatxo batetik bestera, Eliza erdian dutelarik. Eredu osoena, halere, Gasteiz dugu eta honen eraikitza neoklasikoa (*Los Arquillos*) eta Olagibel-en *Plaza Nagusia*, esate baterako, maisu-lanak dira), alde aurretik ezarritako oinarri idealen aplikapena maisuki egiten bait zaio urbanistika honi. Parte Zaharra eta Hiri Berriaren arteko gain-

beheraren soluzio den Los Arquillos harako urtetako urbanistika garaienetakoa da, Peninsulako besteen artean. Hiri hauek, normalki, Enparantza ederrik ere badute, sarritan irekiak, eta berrietan Udaletxeak, Pelotalekuak eta Elizak lekune trebeki lortuak mugatzen dituzte, jatorri herrikoi eta laztasunik gabe.. Pelotalekua da (hontaz gero ariko gara), agian, euskal urbanismoaren elementu bertakoena. Enparantza hauek mugaturiko etxeak landuak izan ohi dira, Arrasateko Udaletxe Barroko zoragarria bezala, eta honek adierazten digunez, Arkitektura ikasiaren eta herrikoien arteko elkar-lotze jator bat, herri-taxuketa herrikoi batetan oinarriturik, gertatu da.

Itsasertzeko herriak

Hauetaz mintzatu beharko azkenik. Hauek ere birreraikiak izan ziren, gazteluen eskuz, XIII. mendean. Arrantzale etxeak dira bereizgarri, erabat Gotiko joerakoak, lehenen etxe-bizitzatik garaienerainoko eskilari zuzenak etxea alde-alde zulaturik. Aipagarri dira Hondarrabiako, Getariako, Ondarruako arrantzale hauzoak, besteak beste. Getarian, Gotikoaren eredu ikusgarria da Eliza, lurraren gainbeherari egoki ezarria. Bi sarrera du: goiko kaletik korurakoa bata, beheko eliz-barnerakoa bestea. Elizpea ere badu eta karrika nagusia portuarekin lotzeko iraganbide ikusgarria ere bai. Herri arkitekturaren Gotikoa hornitze jatorriat jo dezakegu. Euskal urbanismoan arkitektura Monumental herriari zein errazki lotzen zaion ere pentsarazten digu.

Baserria

Multzo bakana, baserria, da *jatorriz*, zenbaiten ustetan, Euskal arkitekturaren berezkoa. Horrela den ala ez, ez da oraindik erabaki, ez bait dugu hori ikasten gehiegi ihardun, ez zer ikasirik

ez dagoelako, noski; oraino egin diren azterketak ez dira ere jakintza-bide zuzenetik ibili. Bereizgarri zaiena aipa dezagun: bere buru den etxea da, etxebizitza, ikuilu eta *hazitegi* bere baitan bait ditu. Eraikidura handikoa da gehienetan eta Europa erdialdeko onenekin soilik alderatzekoa den habe handiko teilatuak estaltzen du. Eskualdetik eskualdera badu aldaketarik eta Gipuzkoan, Bizkaian eta Iparralde deitu Euskal Herrian (hots, Laburdi, Zuberoa eta Behe Nafarroan) zehar hedaturik dago.

Zuberoan nahasiagoa, batasun gabekoa da sarritan eta Piriniotik harunzko eragina nabari zaio. Gaia, ene ustetan, ikasteke dago eta ez dugu konklusiorik ezarriko. Jatorriz landuak izanarren, arras herrikoi diren Jauregi-Dorreak ugari ditugu. Ahaide Nagusien ondorio eta emaitza diren garrantzizkorik bada Bizkaian eta zenbaitek (Abadinokoak) Errenazimenduaren eragin nabarmenik jasan du. Nafarroan, Donamaria eta Arraioz-koak Erdi-Haroko eta berezkoagoak dira.

Euskal Herriko eredu herritar dira, halaber, ibaitik harunzko Elizak. Laburdikoen eta Garazikoen goi-solairuak daduzkate, bizantino eta paleokristauen andrategien antzekoak. Bereizgarri dira Donibanekoa, konpokaldetik ohizko Gotikoa, eta Itsasu-koa. Zuberoakoak apalagoak dira kanpandorre hirukoitza herriaren eta bere bereizgarri dutelarik; Pirinio inguruko herriok hartxabala erabiltzen dute bereziki etxe eta galtzadagintzarako. Gipuzkoan, Zumarragako Antigua-k Laburdikoen eragin ber-bera du, haiek baino zaharragoa izanarren. Bere zur-lantza eta eraikidura ika-ragarria Laburdikoekin alderatzekoa bada bederen.

Bada, haatik, herri lanon artean beste gai jakingarri bat ere. Pelotalekua, alegia. Euskal Herriak duen elementu berezkoena, agian. Herriko leku berezian egon ohi da kokatua, Nafarroa Erdialdean hasten da ugaltzen bainan Iparraldean (Laburdin, bereziki) da arkitektura joeren arabera erabilia. Sarakoa aipatzekoa da;

zuhaitzak ditu gibel-aldean eta eser-mailak erregebideari goi-beherakan jarraitzen diote.

Oraindik estudiatzeke dagoen beste elementurik ere bada: hilerri, arraska, ermita, gatzaga etab. Ikusgarriak dira Azpeitiko arraska neoklasikoa eta Añana-ko (Araban) gatzagak, bainan horiei buruzko ikasketak egiteko daude. Historiografiak, estilistika-fitxen gordeleku hotz soil-soila ez den arteino, ez lituzke elementu hauek ahaztu behar.

Aipatzeke ditugu, oraindik, arkitektura hiritarraren azken ihardunak eta Industriak eta trenbideek eskualdean izan duten eragina: Donostiako Ensantxe berebizikoa, Kortazar-ena, hiria birreraikitzeke Ugartemendiaren lehen plan galduaren jarraipena, joan den mendeko urbanismo neoklasikoaren eredu jakingarria; Bilboko eta Donostiako herri-etxe landuen ahaztutako etxegintza; Tolosako zenbait etxe eta Azoka, garai berekoak. XIX. mende azkenetako eta XX.aren hasierako arkitekturaren eredu jakingarri dira.

Beste Industri arkitekturà bat ere bada Gipuzkoan, 1840ko lehen industriatik hasi eta gure egunotako arrazionalista berri eta jakingarrietaraino. Trenbideko estazioak ere estudiatzeke daude eta hirien desarroiloan eragin handirik izan dute.

Ikasi behar handia dugula birresango dugu, aspertzeke. Gai interesgarria daiteke anitzentzako eta ene lantxo honek interes hau berpizten lagunduko balio pozik ginake. Ez ditzatela arkitektura modernoaren *pastillek* eta *jardin berdeek* (konsumo-gizarteko etxe arin eta fabrikekin batean) ideia-joerak ito. Aski genuke hau, besterik gabe.